

Received / Geliş
10.10.2018

Article History
Accepted / Kabul
20.12.2018

Available Online / Yayınlanma
20.12.2018

A RESEARCH ON THE INSECT NAMES IN DIVANU LUGATI'T-TURK

DİVANÜ LÛGATİ'T TÜRK'TE BÖCEK ADLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Adem AYDEMİR¹

Abstract

There have been lots of written works for depicting Turkish language, history and culture. Divanü Lûgati't-Türk which was written at 1073/1074 is one of the most important book of Turkish language, literature and culture. The translation of Divanü Lûgati't-Türk, which is one of the works of Karahanlı Turkish period, was published by Besim Atalay in 1939 years. Divanü Lûgati't-Türk, which is of great importance in terms of giving the word existence of Turkish until 11th century, has been one of the most used sources of Turcology up to now. This article, an emphasis will be put on insect names which are mentioned in Divanü Lûgati't-Türk. The vocabulary of Divanü Lûgati't-Türk, as every subject, consists of valuable information on insect names. Onomastic is a discipline that studies on the names of living and lifeless entities or abstract concepts. The most important thing separating objects is their names. Name is the meaning of word to help telling, defining and reporting anyone or anything. Animal names are the basic elements of languages. However, it is well known that there are few studies on onomastic in Turkish. It is known that in the modern Turkish language, some words show parallelism with Old Turkish. Therefore, the historical and contemporary Turkish dialects can be applied to explain words belonging to insect names in vocabulary of Divanü Lûgati't-Türk. For this purpose in article vocabulary of insect names in the Divanü Lûgati't-Türk are discussed and compared the field of historical and modern Turkish language. As a result, with this article it was aimed to contribute new studies on the topic by making a lexical study about insect names.

Key Words: Divanü Lûgati't-Türk, vocabulary, insect names.

Öz

Türk dili, tarihi ve kültürünü anlatmak bakımından birçok eser yazılmıştır. 1073/1074 yıllarında yazılmış olan Divanü Lûgati't-Türk, Türk dilinin, edebiyatının ve kültürünün en önemli eserlerinden biridir. Karahanlı Türkçesi eserlerinden olan Divanü Lûgati't-Türk'ün tercüme yayını 1939 yılında Besim Atalay tarafından yapılmıştır. Türkçenin XI. yüzyıla kadarki sözcüğünü vermesi bakımından büyük bir öneme sahip olan Divanü Lûgati't-Türk, şu ana kadar Türkolojinin en çok başvurulan kaynaklarından biri olmuştur. Bu makalede, Divanü Lûgati't-Türk geçen böcek adları üzerinde durulacaktır. Divanü Lûgati't-Türk'ün sözcüğü, her alanda olduğu gibi böcek adları açısından da önemli bilgiler içermektedir. Ad bilimi, canlıların, cansız varlıkların veya soyut kavramların adıyla ilgilenen bilim dalıdır. Nesnelere birbirinden ayıran en önemli şey, adlarıdır. Ad; bir kişiyi, bir nesneyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz, isim anlamındadır. Hayvan adları, dillerin temel sözcükleri içinde değerlendirilen unsurlardır. Bununla beraber, Türkçede ad bilimi çalışmaların azlığı bilinmektedir. Bilindiği üzere çağdaş Türk dillerindeki bazı sözcükler Eski Türkçe ile koşutluk gösterir. Bu nedenle, Divanü Lûgati't-Türk'ün sözcüğünde böcek adlarına dair sözcüklerin çözümlenmesi için tarihi ve çağdaş Türk lehçelerine de başvurulmuştur. Bu sebeple, bu makalede Divanü Lûgati't-Türk'te böcek adları sözcüğü incelenmiş; tarihsel ve modern Türk dili alanında karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak, bu makale ile böcek adlarıyla ilgili sözlüksel bir çalışma yapılarak konuyla ilgili yapılacak yeni çalışmalara katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Divanü Lûgati't-Türk, sözcüğü, böcek adları.

¹ Emekli tarih öğretmeni. adem.aydemir@hotmail.com; ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5106-8441>

Giriş

Türkolojinin temel kaynaklarından olan Divanü Lûgati’t-Türk ile ilgili olarak bu zamana kadar gerek ülkemizde ve gerekse dünyada çeşitli alanlarda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Eserin muhteiyatında böcek adlarına dair azımsanamayacak sayıda veri bulunmaktadır.

Yaşam tarzları gereği, iyi bir tabiat gözlemcisi olan Türklerin böcekleri: böceğin renginden, belirgin bir uzvundan, beslenme şeklinden, yaşadıkları zamandan, hareketlerinden, çıkardıkları seslerinden ve türeyiş veya ortaya çıkışlarından hareketle adlandırmışlardır. Malûm olduğu üzere, böcekler daha ziyade ilkbahar mevsiminin son ayları ve yaz mevsiminde ortaya çıkan canlılardır. Divanü Lûgati’t-Türk’te kış mevsimi ile yaz mevsiminin atışmalarına dair dağınık hâlde uzun bir şiir vardır. Bu şiirin bir dördlüğünde kış mevsimi böceklerin yaz mevsiminde ortaya çıktığından ve insanlara zarar verdiğinden şöyle bahsediyor:

“Sende kopar çadhanlar

1. Kudhgu sinğek yılanlar
2. Dük minğ kayu temenler
3. Kudhruk tikip yügrüşür”
4. “Çıyanlar, cibinler, sinekler, yılanlar sende çıkar, binlerce iğnelerini, kuyruklarını dikerek koşuşur.” ‘Yazla kışın karşılıklı konuşmalarını anlatarak diyor ki: Kış yaz için ‘akrepler, karasinekler, halka eziyet veren böcekler, yılanlar sende çıkar ve kuyruklarını düğümleyerek halkın üzerine saldırır’ (DLT III: 367).

Alanın mütehasısı olan Saadet Çağatay, ‘Uygur Yazı Dili’ adlı bir tetkikinde; ‘Kâşgarî lûgati kısmen Uygur şivelerinin, hiç olmazsa bir dalının devamıdır. Maalesef bu da pek kusurlu olan Arap harfleriyle muhafaza edilmiştir. Uygur yazısına ne kadar az itimat edilebilirse, bu esere de o kadar az edilebilir’ (Çağatay, 1943: 84) diyor. Bu bağlamda, Hacer TOKYÜREK, “Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları” (Tokyürek, 2013: 221-281) adlı çalışmasında sekiz adedi DLT’de de tespit edilmen on üç adet de böcek adına temas etmiştir. Hacer TOKYÜREK’in bu çalışmasında Eski Uygur Türkçesindeki böcek adları mitoloji ve hususiyle Budizm ile olan ilgisi bakımından ele alınmış, köken bilgisine temas edilmemiştir. Konumuzla doğrudan ilgili olarak İlhan ÇENELİ, “Divanü Lûgat-it-Türk’te Hayvan Adları” (Çeneli, 1975: 99-122) ve Meltem GÜL, “Divânü Lugâtî’t Türk’teki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme” (Gül, 2015: 1-24) adlı çalışmaları yapmışlardır. Ancak bu çalışmalarda da köken bilgisine temas edilmemiş, birer tahrir çalışması olarak yapılmıştır. Divanü Lûgati’t-Türk’ün sözvarlığında zoolojinin ‘böcek’ olarak kabul edilen hayvanların müstakil olarak işlendiği bir çalışma tespit edilememiştir. Bu sebeple çalışmamızda Divanü Lûgati’t-Türk’ün sözvarlığında yer alan yirmi beş adet böcek adı incelenmiş, böcek adı olan sözcükler Türk dillerinin temel sözlükleri ve başlıca etimoloji sözlükleriyle tanıklanmış ve yeni bazı öneriler getirilmiştir.

Çalışmamızda ‘hapax legomenon, alıntı sözcük, okunuşu şüpheli’ kaydı konularında Sir Gerard Clauson’un VIII.-XIII. asırlar arasındaki döneme ait tarihi Türkçe metinlerin sözvarlığını kapsayan *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (EDPT) adlı etimolojik sözlüğünü esas aldık. Ele aldığımız böcek isimlerinin Tarihsel ve Modern Türk dilleri ve Moğol dillerindeki görünümü için Sergei Anatolyevich STAROSTİN vd. tarafından hazırlanan *An Etymological Dictionary of The Altaic Languages* (EDAL) adlı eser esas alınmıştır.

Divanü Lûgati't Türk'te Böcek Adları

1. Arı: “Arı. Bu kelime Arapçaya uygundur. Araplar bal'a ‘arı’ derler; Türkler bu adı balı yapana verirler. Çiğil Türkleri bal'a ‘arı yağı’ derler” (DLT I: 87). *Arı:* “Bee/ wasp” (EDPT: 196). *Arı:* “Arı” (KBS-I: 76). ‘Arı’ sözcüğünün Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTürk.* “arı wasp, bee: Karakh. *arı* (MK); Tur. *arı*; Gag. *arı*; Az. *arı*; Turkm. *arı, arı*; Khal. *hârı*; MTürk. *arı* (Sangl., Pav. C., Qutb), *aru* (AH); Uzb. *ari, tukli ari* ‘humble-bee’; Uygh. *hære*; Kirgh. *arı*; Kaz. *ara, tükti ara* ‘humble-bee’; KKalp. *hërre*; Khak. *âr, tüktig ar* ‘hornet’; Oyr. *arü*; Tv. *arı, Todzh. harı*; Chuv. *təğald-ora* ‘humble-bee’ (?*təğal* ‘shaggy’); Yak. *ıjıria*” (EDAL: 1136). *Arı kaçıtsa ısrur:* Arıyı kızdırırsa sokar.’ Bu sav, bir kimsenin bir fitneyi uyardıktan sonra ona yakalandığı zaman söylenir” (DLT II: 329). ‘Arı’ adı, ‘arı-/ temizlemek’ fiilinden değil, ‘ara-/ aramak’ fiilinden gelmiş olmalıdır. Zira arı, bal yapabilmek ve beslenebilmek için çok sayıda çiçek dolaşmak ve maksadını karşılamak için uzun mesafelere kadar uçuşu ile tanınmaktadır. Burada -a/ -ı değişimi vardır. Nihayet Lengüistik mütehassısı Necip ÜÇÖK’ün Türkçede ‘bal’ sözünün izahından sonra bu ürünü yapan ‘arı’ hakkındaki değerlendirmesini buraya aynen şu şekilde aldık:

“Yalnız *bal* kelimesi değil, aynı zamanda *ARı*ya verilen ad da İndogermlere yine Uralılardan geçmiştir ve bu ad Ural ve Türk dillerinde müşterektir. Bunu görebilmek için her iki dil grubundaki kelimeleri sıralamak kâfidir; Mac. *meh*, voty. *muş*, *müş*, süry. *moş*. *müş*, mordv. *mékş*, fin. *mehi* - *läinen* kelimeleri finougriyen dillerin hepisinde arıya verilen ve bir **muç* köküne götürülebilecek olan bir addır. Türk dillerinden Kazak-Kırgız lehçesinde bir iğreti kelime olarak *masa* ‘sivrisinek’ sözüne rastlamaktayız. Şimdi İndogermler dillerine bir göz atacak olursak, burada ‘arı, sinek, uçan haşere’ manalarında yun. ^{μ:*} *arnav mize*, lat. *musca*, ehint. *makşa*, avest. *maxşi*, yfars. *mâgâş*, eyalm. *mucka*, yyalm. *Mücke* ilâh.. gibi kelimeleri buluruz. Bunlar hep finougriyen dilindeki **muç* kökünden çıkmış olan kelimelerdir. Fikrime göre Türkçemizde mevcut *böc-âk* veya *büc-âk* kelimesinin birinci kısmı olan **böc* veya **büc*-de finougriyen malı bu **muç* kökü bulunmaktadır. Bu kelimeye, Türk gramer kaidelerine göre, eklendiği fiile o işi yapan şey veya hayvan manasını veren, veya eğer substantifin sonuna gelirse diminütif yapan bir -*âk* eki ilâve edilmiştir. Bu ekin fiillerin sonuna gelerek teşkil ettiği substantifler hakkında *sin-* ‘vızlamak, vızıldamak’dan *sin-âk* ‘sinek’, *bin-* ‘binmek’ten *bin-âk*, *yad-* den *yâd-âk*, *dilâ-* den *dil-âk* ‘dilek’ ilâh., gibi bir çok örnekler bulabiliriz. Ancak **büc-* veya **böç-* ün sonuna gelen bir ekin bir diminütif eki ve bu kelimelerin de bir substantif olup olmadıkları sorguya değer; vaziyetin gösterdiğine ve Ural dillerindeki **muç-* kökünün bir isim olmasına nazaran *böcâk* kelimesinin önceleri ‘küçük haşere, sevimli haşere, haşerecik’ manasında kullanılmış olması daha doğrudur. Belki de Türkçede arıya ‘küçük haşere’ denilmesi, bu hayvanın, diğer kavimlerde olduğu gibi tabu addedilmesinden ileri gelmektedir. Hakikaten gerek İndogermlerde, gerekse Finougriyenlerde ‘arı’ tabu sayılmaktaydı, ve bu hayvan adı ile çağrılmamaktaydı. Arı, ölümlerin ruhlarının tahavvül ettikleri hayvandır; bu yüzden hem kendisi hem de ilk devirlerde yuvası olan ağaç kovukları kutsaldır. Bugün Fransa’nın muhtelif yerlerinde, bilhassa İlede-France’da, arıya *mouche-abeille*, veya *mouche à miel* denilmesi, Almanya’da Lorsch şehrinde bulunup adına Lorsch Bienensegen denilen arı takdisi eserinde arıya *Liebes Viehchen* = Sevimli davarcık adının takılmış olması ve bizde Amasya, Tokat ve havalisinde ahalinin arıya *arı sineği* diye isim vermeleri hep bu eski tabu olma tasavvurunun neticelerinden doğmaktadır” (Üçök, 1943: 13).

2. Bî: “Böy’ denilen böcek. Oğuzca” (DLT III: 206). *Bög:* “Bir çeşit örümcek, böğ. Türk ve Türkmen dillerinden birinde” (DLT III: 131). *Böy:* “Örümcek nevinden bir böcek. ‘böğ’ dahi denir, doğru olan budur” (DLT III: 141). *Bö:g:* “A poisonous spider, tarantula” (EDPT: 323). Türkçede ‘böcek’ anlamındaki ‘böğ’ sözcüğünün Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTürk:* “böğ, *böğ-en, *böğ-çek 1

insect 2 phalanx, tarantula 3 gad-fly 4 wolf, Karakh. *bög, böj 2* (MK), *bij 2* (MK - Oghuz); Tur. *böy 2, büye, büye-lek 3, bözek 1*, (dial.) 4; Gag. *bözek 1*; Az. *böv 2*; Turkm. *mōj 2, bij 2, mōžek 4*; MTurk. *bew 2* (Sangl.); Uzb. *bij 2*; Krm. *bij 2*; Tat. *böje 2, bözek 1*; Bashk. *böj 2, böžäk 1*; Kirgh. *bö, böj, böjü, böjön 3*; Kaz. *büji 2*; KKalp. *mij 2*; Kum. *mija 2*; Nogh. *bij 2*, 'queen bee', *bözek* 'beetle'; Chuv. *рѡван*" (EDAL: 358).

3. Bit: "Bit. Buradan alınarak tahıla düşen ufak hayvancığa da '*tanğ bit*' denir" (DLT I: 320). *Bit*: "Originally 'louse', but also used for 'bug' and other parasites, including those on stored products" (EDPT: 296). Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTurk.* "bit louse: OTurk. *bit* (OUygh.); Karakh. *bit* (MK); Tur. *bit*; Gag. *bit*; Az. *bit*; Turkm. *bit*; Sal. *bišt*; Khal. *bit*; MTurk. *bit* (Pav. C.); Uzb. *bit*; Uygh. *pit*; Krm. *bit*; Tat. *bet*; Bashk. *bet*; Kirgh. *bit*; Kaz. *bit*; KBalk. *bit*; KKalp. *bij*; Kum. *bit*; Nogh. *bij*; SUygh. *bišt*; Khak. *pət*; Shr. *pit*; Oyr. *bij*; Tv. *bīt*; Tof. *bīt*; Chuv. *pijd*; Yak. *bit*" (EDAL: 1081). *Bit*: "Bit. <* *bīt*" (KBS-I: 151). Eren, '*bit*' sözcüğünün kökenine değinmemiş ve tanımını şu şekilde yapmıştır: *Bit*: "İnsan ve hayvanların dirisinde asalak olarak yaşayan böcek, kene" (TDES-I: 55). *Er bit bitledi*: "Adam bit aradı" (DLT III: 291).

Sirke: "Bit yumurtası, sirke" (DLT I: 430). *Sirke*: "Nit" (EDPT: 850). *Sirke* adının Tarihsel ve Modern Moğol lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PMong.* "sirke louse (of animals): MMong. *sərke* 'nit' (MA 323); WMong. *sirke* (L 718: "a k. of flea"); Kh. *širx*; Bur. *šerxe*; Kalm. *širkə*; Ord. *širxe*" (EDAL: 1264). Sözcüğün Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu ise şu şekildedir: *PTurk.* "sirke nit: OTurk. test; Karakh. *sirke* (MK); Tur. *sirke*; Gag. *sirkä*; Az. *sirkä*; Turkm. *sirke*; Khal. *sirkä*; MTurk. *sirke* (IM); Uzb. *sirke*; Uygh. *sī(r)kä*; Krm. *sirke*; Tat. *sirke*; Bashk. *hirkä*; Kirgh. *sirke*; Kaz. *sirke*; KBalk. *sirke*; KKalp. *sirke*; Kum. *sirke*; Nogh. *sirke*; Khak. *sirge*; Oyr. *sirke*; Tv. *sirge*; Tof. *sīrx*; Chuv. *širga*" (EDAL: 1264). Gülensoy, *sirke* sözcüğünü her hâlde Türkçe bir sözcük olarak kabul ederek sözlüğüne almış (KBS-II: 786), Eren, bir köken açıklaması vermemiş (TDES-II: 370), Sertkaya ise sözcüğün Çince'den alıntı olduğunu belirtmiştir (Sertkaya, 2009: 27).

Türk dili araştırmalarında '*çehre, yüz*' anlamındaki '*bēt*' sözü ile '*louse*' anlamındaki '*bit*' sözünün karıştırıldığı görülmektedir. Türkçenin ses gelişiminde *é, e* ya da *i* sesine dönüşmektedir. *Bēt*: "The (human) face" (EDPT: 296). *Bit*: "Bet, beniz, yüz" (Gabain, 2007: 269). *Bit*: "bit, beniz, yüz (EUTS: 30). Bu sözcüğün Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTurk.* "bēt 1 face 2 side, near: OTurk. *bet 1* (OUygh.); Tur. *bet-beniz* 'face colour'; Az. *bāt-bāniz* 'face colour'; MTurk. *bet 1* (Sangl.); Uzb. *bet 1, 2*; Uygh. *bāt 1, 2*; Krm. *bet 1*; Tat. *bit 1, 2*; Bashk. *bit 1, 2*; Kirgh. *bet 1, 2*; Kaz. *bet 1, 2*; KBalk. *bet 1, 2*; KKalp. *bet 1, 2*; Kum. *bet 1, 2*; Nogh. *bet 1, 2*; Oyr. *bet 1*; Tv. *beti 2*; Tof. *be't 2*; Chuv. *pat- 2* (*pit 1* < Tat.); Yak. *bet*" (EDAL: 924). *Bet*: "Yüz, surat. < ET. *bēt*" (KBS-I: 135). Elbisenin biti insanın derisinden çıkarmış. '*Bit*', insan vücudundan kendi yavrusu haricinde zuhur eden yegâne canlıdır. Bu bakımdan '*bit*' sözcüğünün aslının '*Bit* > *būt*/' yaratılmak, türemek, yaratılmış, türemiş' şeklinde olabileceği kanaatindeyiz. Nihayet Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ, "*Türk Kültüründe Bit*" (Sümbüllü, 2018: 31-45) adlı çalışmasında konuyu ele almış ve daha ziyade kültür açısından etraflıca değerlendirmiştir.

4. Bürge: "Pire. Bir yerde duramayan zevzek, taşkın kimsiye '*bürge kişi*' denir" (DLT I: 427). *Bürge*: "Flea". Clauson ayrıca *bürge*'nin sonunda *-ge* bulunan Eski Türkçe '*pire*' karşılığında olduğunu ifade eder (EDPT: 362). Tarihsel ve Modern Moğol lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PMong.* "bürge 1 flea 2 louse: MMong. *burge* (HY 12) 2, *birik* (IM) 1, *burkā* (MA) 1, *bürge* (Lig.VMI) 1; WMong. *bürge, büürge 2*; Kh. *büreg 2*; Kalm. *bürge 1*; Ord. *bürge 1*; Dong. *banyə*; Bao. *bərgə*; Mongr. *bürge* (SM 35), 2 (MGCD *burgə*)" (EDAL: 363). *Bürge* sözcüğünün Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu ise şu şekildedir: *PTurk.* "bürce / *bürge flea: Karakh. *bürge* (MK, IM); Tur. *pire*; Gag. *pire*;

Az. *pirä*; Turkm. *büre*; MTürk. *bürge* (MA, Pav. C., Sangl.); Uzb. *burga*; Uygh. *bürgä*; Krm. *bürçe*; Tat. *börçe*; Bashk. *börsä*; Kirgh. *bürgö*; Kaz. *bürge*, *bürşe* (dial.), *burša* (dial.); KBalk. *bürçe*; KKalp. *bürge*; Kum. *bürçe*; Nogh. *bürşe*; Chuv. *Рѡрза*” (EDAL: 363). *Pire*: “İyi sıçradığı için kolay yakalanamayan, küçük asalak böcek” (KBS-II: 697).

‘*Pire*’ sözcüğünün ‘*bür-*/ *büzme*’ fiilinden geldiği yönündeki köken açıklamaları isabetli değildir. Bilâkis ‘*bürge*’ sözcüğünün sanıldığı gibi Türkçe değil Moğolcadan alıntı bir sözcük olduğu, zamanlı *-g-*/ *-ç-* sesi düşerek ‘*büre*’ ve nihayet Türkiye Türkçesinde *b-*/ *p-* ve *-ü-*/ *-i-* değişmesi ile kolayca ‘*pire*’ haline gelmiş olması mümkündür. Ancak bu sözcüğün ‘oyunmak, zıplamak’ anlamındaki ‘*büdhi* ~ *büdhü*’ (DLT III: 259; EDPT: 300) sözcüğünden gelmiş olması çok daha muhtemeldir. *PMong.* “*büdri-* to stumble: WMong. *büdri-*, *büdri-* (L 144); Kh. *büdre-*; Bur. *büder-*; Kalm. *büdrī-*; Ord. *büdür(e)-*; Dag. *buduri-*; Dong. *buşiri-*; S.-Yugh. *budār-*; Mongr. *budāri-*; Mong. > Yak. *büdür* etc.” (EDAL: 365). *PTürk.* “*büdi-* 1 to dance 2 to jib 3 dance: OTürk. *büdi-* (OUygh.) 1; Karakh. *büdi-* (MK) 1; Tat. *bej-* 1; Bashk. *beje-* 1; Kirgh. *bij* 3, *bij-le-* 1; Kaz. *bij* 3, *bij-le-* 1, *büji-*1 (dial.); KKalp. *bij* 3; Kum. *bij* 3, *biji-* 1; Nogh. *bijī-*; Oyr. *pije-le-*; Yak. *bitij-* 1, 2, *bitī*” (EDAL: 365). *Pire* zıplaması ile maruf bir hayvandır. Buna göre sözcük bir takım ses düşmeleri ve ses değişmeleriyle *pire* > *bürge* > *büdhür-* + *-ge* > *büdhür-* > *büdhü-*” şeklinde oluşmuş olmalıdır. Nitekim József THURY tarafından 1903 yılında Budapeşte’de yayımlanan ve bir Çağatay Lügati olan *Behcet-ül Lügat*’te sekerek yürümesi ile malûm olan av hayvanı ‘sesinden dolayı: *keklik* > *kekelik* > *kakalak* > *gagalak*’ adının ‘sekerek yürümesinden dolayı: *bürge*/ *perdrix*’ (Thury, 1903: 23) şeklinde olması manidardır.

Bars: “*Pire*, bit gibi hayvanların ısırmasından yahut çıban başlangıcından ileri gelen vücuttaki şişlik, kabartı” (DLT I: 348). *Kurtan-*: “Bitten kaşınmak, koyunlarda bit aramak” (DLT II: 248). *Er bürgelendi*: “Adam öfkesinden *pire* gibi sıçradı, *pirelendi*” (DLT III: 202).

5. Çadhan: “Çıyan, kuyruğu dik olan akrep” (DLT I: 409). *Ça:dan*: “Scorpion” (EDPT: 403). Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTürk.* “*çAd(b)an* scorpion: Karakh. *čađan* (MK, KB); Tur. *çajan*, *çijan*’; Turkm. *çajān*; MTürk. *çajan*, *çijan* (Abush., Sangl.), *çiban* (R - Calc.Wb., Pav. C.); Uzb. *čajn*; Uygh. *çajan*; Tat. *çajan*, *çejban* ‘millipede’; Bashk. *sajan*; Kirgh. *çajan*; Kaz. *şajan*; KKalp. *şajan*; Nogh. *Şajan*” (EDAL: 407). *Çıyan*: “Sarımtırak renkte, zehirli böcek. Ağzılarda çayan ‘akrep (ve kırkayak) olarak geçer. Moğolcaya *çayan* ~ *çıyan* olarak geçmiştir” (TDES-I: 91). Sertkaya ise, ‘*çadhan*’ sözcüğünün Çince olduğunu belirtir (Sertkaya, 2009: 18).

6. Çekürge: “Çekirge. Oğuzca. Lâkin Türkler, daha uçmadan önce böyle derler. Çoluk çocuğun çokluğu, ordunun kalabalığı buna benzetilerek ‘*çekürge tek sü*’ denir ki ‘*çekirge gibi asker*’ demektir” (DLT I: 490). *Çekürge*: “Locust” (EDPT: 416). *Sarıçga* ~ *sırıçga*: “Çekirge” (DLT I: 489). *Sarıçga*: “Locust”. Clauson ayrıca, *çekürge* ve *sarıçga* ~ *sırıçga* adlarının *-ga/ -ge* (Clauson, 1966: 7; EDPT: XLVII) ekiyle türetilen hayvan adlarından olduğunu belirtmektedir (EDPT: 845). İlk defa Divanü Lügati’t Türk’te görülen ‘*çekirge*’ sözüne Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTürk.* “*çekü-rtke* locust, grasshopper: Karakh. *çekürge* (MK Oghuz; Tefs.); Tur. *çekirge*; Az. *çekirtge*; Turkm. *çekirtge*; MTürk. *çegürtke*, *çewürtke* (Sangl.); Uzb. *çigirtka*; Uygh. *çekätkä*; Krm. *çegirtke*; Tat. *çikertke*; Bashk. *şijertkä*; Kirgh. *çegirtke*; Kaz. *şegirtke*; KKalp. *şegirtke*; Nogh. *şegertki*; Khak. *şayırtxi*; Tv. *şergi*; Yak. *saxsiya* ‘fly’; Dolg. *haksirga* ‘fly’” (EDAL: 412). *Çekirge*: “Uzun olan ar bacaklarına dayanarak uzağa sıçrayabilen, birçok türü olan böcek” Eren, ‘*sarışka’yı segirt-* köküne bağlamıştır (TDES-I: 83). *Çekirge*: “OT. *Çekürge* < **çek-ı(ü)rt(t)+ge*” (KBS-I: 228).

Kanaatimizce ‘*çekirge*’ sözcüğünün kökü saymaca bir **çek-* fiili değil, ‘*sek-*’ fiilidir. *Sekirt-*: “Segirtmek, koşturmak” (DLT III: 431). *Sékri-*: “To jump” (EDPT: 822). *PTürk.* “*sék-* to jump: Karakh. *sekri-* (MK); Tur. *sek-*, *sejir-*; Az. *säk-*, *säjri-*; Turkm. *segre-*

(arch.), *sākdir*- ‘to gallop’; MTurk. *sek-*, *segri-* (Pav. C.); Uzb. *sākrä-*; Uygh. *sākrä-*; Krm. *sākir-*; Tat. *siker-*; Bashk. *hiker-*; Kirgh. *sekir-*; Kaz. *sekir-*; KBalk. *sekir-*; KKalp. *sekir-*; Khak. *segir-*; Shr. *segri-*; Oyr. *sekir-*, *segir-*; Chuv. *sik-*; Yak. *ekkirie-*; Dolg. *ekkirē-*” (EDAL: 1201). Buna göre sözcük *çekirge* > *sekirge* > *sekirtge* > *sekirt-* + *-ge* şeklinde oluşmuş olmalıdır. Nihayet İmdat DEMİR, “Çekirge Kelimesi Üzerine” (Demir, 2014: 189-200) adlı çalışmasında konuyu ele almış ve etraflıca değerlendirmiştir.

7. Karınça: “Karınca. Oğuzca” (DLT III: 375). *Karınçak*: “Karınca. Oğuzca. ‘*Karınça*’ dahi denir” (DLT I: 501). *Karınça* ~ *karınçak* ~ *karınçğa*: “Ant” (EDPT: 662). Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTurk.* “K(i)arınç-ya 1 ant 2 tick: Karakh. *qarınçaq* (MK: Oghuz) 1; Tur. *karınça* 1; Gag. *qarınçə* 1; Az. *Garıñya* 1; Turkm. *qarınça* 2; MTurk. *qarınçya* (Sangl., Qutb.), *qarınça* (Houts.) 1; Khak. *xarçiv*” (EDAL: 800). *Karınca*: “Zar kanatlılardan, birçok türü bulunan böceklerin genel adı. < *kur* ‘kuşak, kemer’ +(i)n+ça ‘küçültme eki’ (KBS-I: 469). Karınca sürüsüne karşıdan bakıldığında bir şeyin hareket eden kırıntıları görünümü verir. *Kırındı*: “Herhangi bir şeyin kırıntısı” (DLT I: 449). *Kırındı*: “Scrapings of anything” (EDPT: 662). Dolayısıyla bu sözcüğün bir takım ses değişimleriyle *karınca* > *karınçak* > *kırıncağ* > *kırındı* şeklinde meydana gelmiş olması ihtimal dışı değildir. “Dillerin en yeğnişi Oğuzların, en doğrusu da Toxsı ile Yağmaların dilidir” (DLT I: 30). “Oğuzlar bazı isim ve fiillerdeki birkaç harfi birden atarlar” (DLT III: 291; EDPT: 8). Kâşgarlı bazı sözcüklere “*Bu ince bir lügattir*” (DLT III: 252) kaydını koymuştur. ‘*Bilinmelidir ki, Oğuzların dili incedir*’ (DLT I: 432).

Çumalı: “Karınca. Çiğilce” (DLT I: 448). *Çomı:lı*: Okunuşu şüpheli ve hapax bir veridir (EDPT: 423). *Çumalı* adının Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTurk.* “Çümeli ant: OTurk. *çümeli* (OUygh.); Karakh. *çümeli* (MK - Chigil); MTurk. *çü/umadu* ‘small ants’ (Pav. C.); Uzb. *çümali*; Uygh. *çümälä* (R - Tar.); Tat. *çümöldä* (R - Bar.); Oyr. *çumalı*, dial. *çubalı*; Tv. *şimil* ‘maggot’ (EDAL: 446). *PMong.* “çubali ant: MMong. *Çubalı*” (EDAL: 448).

8. Katkaç: “Çıyana benzer bir böcektir; insanı sokar. Arguca” (DLT I: 455). *Katkuç*: “A thing which stings like ea scorpion.” Okunuşu şüpheli ve hapax bir veridir (EDPT: 599). EDAL müellifleri Kâşgarlı’nın verdiği bilgiyi aktarmakla yetinmişlerdir: *PTurk.* “Katku-ç a stinging insect: Karakh. *qatquç* (MK - Argu) ‘a thing which stings like a scorpion’; Chuv. *xit-kajək*” (EDAL: 811).

9. Kepeli: “Gecekuşu, yarasa” (DLT I: 448). Clauson sözcüğün kökeniyle ilgili açıklama yapmamış; bunu ‘*kepe:li*: butterfly’ yani ‘*kelebek*’ olarak değerlendirmiştir (EDPT: 689). Atalay, hazırladığı dizinde ise *kebeli*: “ışık etrafında geceleri uçan kelebek, pervane, evelek’ (DLT IV: 289) olarak tanımlamıştır. Sözcüğün Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTurk.* “kepelek butterfly: Karakh. *kepeli* (MK), *kebelek* (Tefs.), *kelebek* (IM); Tur. *kelebek*; *köpelek*, *kepeneğ* (dial.); Gag. *kelebek*; Az. *käpänäk*; Turkm. *kebelek*, *kepelek* (dial.); MTurk. *köpelek* (Abush.); Uzb. *kapalak*; Uygh. *kepilik*; Krm. *kebelak*; Tat. *kübeläk*; Bashk. *kübäläk*; Kirgh. *köpölök*; KBalk. *göbelekke*; KKalp. *göbelek*; Kum. *gümelek*; Nogh. *küpelek*; Khak. *xobanax*, *xubanax*; Shr. *xopax*; Oyr. *köbölök*; Tv. *xovayan*” (EDAL: 798). Gülensoy, ‘*kebebek*’ sözünü ‘*kelebek*’ sözüne gönderme yaparak; ‘*kelebek*: Pul kanatlılardan, vücudu, kanatları ince pullarla ve türlü renklerle örtülü, dört kanatlı, çok sayıda türleri olan böcek. =ET *kepeli* (XI), *kelebek* (XIII), *köpelek/ köbelek* (XIV) <* *kep+el-(e)k* veya <* *köpe+lek*” (KBS-I: 493) bilgisini vermiştir. Hasan Eren de hemen aynı tanımlı yapmış, kelebeğin kanatlarıyla çıkardığı sesi yansıtan, yansıma kökenli bir ad olduğunun düşünülebileceğini ifade etmiştir (TDES-I: 227).

Alan mütehassıslarının ‘*kelebek*’ sözü üzerine köken ve yapı açıklamalarının ikna edici olmadığı da açıktır. Türkçede bazı isim ve fiiller birden fazla yoldan gelmiş olabilir. Bunun çok örnekleri vardır. Bu bağlamda ‘*kelebek*’ sözünün iki farklı açıklamasının

olabileceği kanaatindeyim. Bunlardan birincisi; 'kelebek' cüssesine göre büyük kanatlı bir böcek türüdür. *Kapga*: "Büyük kapı, kale kapısı" (DLT I: 425; EDPT: 583). -lak/ -lek ekleri 'bağırtlak' ve 'çaylak' kuş adlarında olduğu gibi kanatlı hayvan adı da yapan eklerdir. Buna göre, 'kelebek' sözü, kelebek > kebelek > kepelek > kapalak > kapgalak > kapga şeklinde bir gelişim sonucu oluşmuş olması mümkündür. İkincisi ise; 'kelebek' kozadan çıkan tek böcek türüdür. *Kêp*: "Herhangi bir şeyin kalıbı" (DLT III: 119). Buna göre; 'kelebek' sözünün, kelebek > kebelek > kepelek > kêp şeklinde bir yapıya sahip olması da mümkün gözükmektedir. Türkçe 'kelebek' sözünün hâlükârda göçüşme (*métathèse*) sonunda oluştuğu anlaşılıyor.

10. Kusgaç: "Küçük, kara bir hayvancık; insanı ısırır. Oğuzca" (DLT I: 455). Bir böcek çeşidi olarak değerlendirdiğimiz bu veri hakkında hiçbir bilgi bulunamamıştır.

11. Sinğek: "Şehirli dilince sivrisinek, göçebeler dilince karasinek" (DLT III: 367). *Sinğäk*: "Sinek" (EUTS: 135). *Siñek*: "A buzzing insect of various kinds" (EDPT: 838). Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTürk*. "sinək 1 mosquito 2 fly: Karakh. *siñek* 1,2 (MK); Tur. *sinek* 2; Gag. *sinek* 2; Az. *sinäk* 1; Turkm. *siñek* 2; MTürk. *siñak*, *siñgek* 2 (Pav. C.); Krm. *sinek* 2; SUygh. *siñgek* 'gad-fly'; Khak. *sik*, *sək* 2; Oyr. *sək* 1; Tv. *sək* 2; Chuv. *šbna*" (EDAL: 1296). *Sinek*: "Birtakım uçucu böceklere verilen ortak ad" (TDES-II: 368). *Sinğ*: "Kulakım sinğ etti: Kulağım çınladı. Kimünçe sinğ etti: Sivrisinek vızladı. Karasinek ses verirse yine böyle denir" (DLT III: 358). *Siñ*: (EDPT: 832).

12. Kümüçe: "Sivrisinek" (DLT I: 445). *Kömi:çe*: "Gnat" Clauson sözcüğün kökeni hakkında başka bir bilgi vermemiş, Kâşgarlı'nın verdiği bilgileri nakletmiştir (EDPT: 722). *PTung*. "küme (~ -i-) 1 flea 2 gnat, mosquito: Evk. *kimäje* 2; Evn. *kime*." *PTürk*. "Kumluj a louse or tick full of blood: Karakh. *qumšuj* (MK). An expressive variant may be represented in OT (MK) *kömiçe* 'gnat' (EDAL: 704). Aidiyeti şüpheli olup, Türk dili yasallarını göre açıklanması kolay değildir.

13. Kökegün: "Gök sinek" (DLT II: 287). *Köke:gü:n*: "Horse fly and the like" (EDPT: 710). *Kudgu*: "Karasinek, sinek" (DLT I: 425). *Kodğu*: "A fly" (EDPT: 599). Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTürk*. "Katku-ç a stinging insect: Karakh. *qatquč* (MK - Argu) 'a thing which stings like a scorpion'; Chuv. *xt-kařk*. Also (MK) *qoğyu* 'fly'. The Chuvash word is analysed as 'hard-bird' or 'hard-animal', which is probably a folk-etymological reanalysis of *katku-" (EDAL: 811). *Ol ağnar sinğek yelpetti*: "O, ona sinek yelpazeletti" (DLT II: 352). *Ol ağnar sinğek yelpişdi*: "O, ona sinek kovmakta yardım etti" (DLT III: 100).

14. Konğuz: "Osurgan böceği" (DLT III: 363). *Koñuz*: "Black beetle" (EDPT: 641). Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTürk*. "Koñur beetle: OTürk. *qoñuz* (Yen., OUygh.); Karakh. *qoñuz* (MK); Uzb. *qoñgiz*; Uygh. *qoñGuz*; Krm. *qomuz*; Tat. *qoñyiz*; Bashk. *qoñid*; Kirgh. *qoñuz*; Kaz. *qoñiz*; KKalp. *qoñiz*; Nogh. *qoñiz*; Khak. *Xös* (dial.); Oyr. *qoñus*, *qoñis*, *qomis*; Chuv. *хьомъор* 'drone'; Yak. *xomurduos*; Dolg. *Komurduos*. *Turkic* > *MMong.* (MA) *qonquz*" (EDAL: 566).

15. Küye: "Güve. Keçe ve keçeye benzeyen şeyleri yiyen böcek" (DLT III: 170). *Küye*: (*g-*): "A (cillothes-) moth" (EDPT: 754). Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTürk*. "güñe / *guña moth: Karakh. *küjä* (MK); Tur. *güve*; Az. *güvä*; Turkm. *güje*; Uzb. *kuja*; Tat. *köje*; Bashk. *köjä*; Kaz. *küje*; KBalk. *küje*; KKalp. *küje*; Nogh. *küje*; Khak. *kü*; Shr. *quja* 'Kellerwurm'; Oyr. *küje*, *quja*; Chuv. *kəwe*; Yak. *köjür*, *küjür*. Kirgh. *kübö* is rather < Mong. *kibe* id" (EDAL: 741). *Güve*: "Deri, yapağı, yünlü kumaş ve dokuma yiyen bir böcek" (TDES-I: 167). *Güve*: "Güve. ET., OT. *Küye* < ET. *Küy*-~ *köy*- 'yanmak'+-e" (KBS-I: 398).

16. Küzküni: "Bokböceği cinsinden bir böcektir, geceleri ses vererek uçar, ateş böceği" (DLT I: 493). Bu veri hakkında hiçbir bilgi bulunamamıştır.

17. Muguzgak: “Bal arısına benzeyen bir sinek. Arguca” (DLT I: 504). *Muğuzğa:k*: “An insect like a bee” hapax bir veridir (EDPT: 766). *Muguzgak* hakkında bu veriler dışında hiçbir bilgi bulunamamıştır.

18. Örümçek: “Örümcek” (DLT I: 152). *Örümçek*: “Spider”. Orta zamanda *örmekçi* ve *örgemçi* biçimlerine de kullanılmıştır (EDPT: 231). *Örümçek*: “Örümcekgiller takımından eklemli hayvan. OT. *Örümçek* > ö:r (<* hō:r-)+üm+çl” (KBS-II: 673; Erdal, 1991: 42). Türkçe bir isim olduğundan ve yapısından şüphe yoktur. Ancak bu sözcüğün yukarıya doğru tırmanmak, yükselmek anlamındaki ‘ör-’ fiili ile de bir ilişkisinin olabileceği düşünülebilir.

19. Öyez: “Öyez, övez, bir çeşit sivrisinek. Oğuzca” (DLT I: 84). *Övez*: “Atsineği, küçük sinek, sivrisinek, hayvanlara dadanan sinek, büvelek, kene. O:T. *Öyez*: ‘bir tür sivrisinek” (KBS-II: 677).

20. Sakırku: “Kene, sakırğa” (DLT I: 489). *Sakırku*: “Tick” (EDPT: 816). Bu sözcük ve bağlı sözcüklerin Tarihsel ve Modern Türk lehçelerindeki durumu şu şekildedir: *PTürk*. “sakirtka tick: Karakh. *saqırqu* (MK); Tur. *sakırğa*, dial. *sayra*; Gag. *saqırğa*; Turkm. *saqirtGa*; MTürk. *saqırğa* (AH); Kum. *qasartqı*; Nogh. *qasartqı*; SUygh. *saqirtqı*, *saqartqı*, *saqatqı*; Khak. *sayartxı*; Shr. *sartqa*; Oyr. *sartqa*; Tv. *sarıq*; Yak. *saxsırğa* ‘fly’ (EDAL: 741). *Sakırğa*: “Kene” (TDES-II: 351). *Sakırğa*: “Kene. OT. *Sakırku*: kene. < ET. *Sakı*- ‘beslemek” (KBS-II: 719). *Komşuy*: “Kanla dolmuş kene” (DLT III: 241). *Kumşuy*: “A louse (or tick) which is full of blood; used metaph” Okunuşu şüpheli, alıntı ve hapax bir veridir (EDPT: 629). *PTürk*. “Kumluğ a louse or tick full of blood: Karakh. *qumşuj* (MK). An expressive variant may be represented in OT (MK) *kōmiče* ‘gnat’ (EDAL: 704). *Kom*: “Deve havudu” (DLT III: 136). *Ko:m*: “Camel’s pack-saddle” (EDPT: 625). *PTürk*. “Köm camel’s pack-saddle: Karakh. *qom* (MK); Turkm. *Göm*; MTürk. *qom* (MA); Uzb. *qum*; Bashk. *qum*; Kirgh. *qom*; Kaz. *qom*; KKalp. *qom*; Oyr. *qom*; Tv. *qom*; Tof. *xom*” (EDAL: 717).

Sagız: “Sakız. *Sagız toprak*: Yapışkan toprak” (DLT I: 365). *Sakız*: “Elbiseye bulaşan meyve suyu veya hurma pekmezi gibi nesnelere” (DLT I: 365). *Sagız/ sakız*: “Gum, resin” (EDPT: 817). *PTürk*. “sakır / *sagır gum, resin: Karakh. *sayız*, *saqız* (MK); Tur. *sakız*; Gag. *saqız*; Az. *sayız*; Turkm. *saqız*; MTürk. *saqız* (IM, Pav. C.); Uzb. *sayız*; Uygh. *seyiz*; Krm. *saqız*; Tat. *sayız*; Bashk. *hayız*; Kirgh. *sayız*; Kaz. *sayız*; KKalp. *sayız*; Kum. *sayız*; Nogh. *sayız*; Khak. *sās*; Oyr. *sanıs*; Tv. *sāt*; Chuv. *soyır*; Yak. *ias*; Dolg. *ias*” (EDAL: 1204). *Sakırku* adının ‘yapışmak, yapışkan’ anlamındaki ‘sakız’ sözünden geldiği kanaatindeyiz. ‘Kene’nin en önemli özelliği insan veya hayvan bedeninin تنها yerlerine yapışmak suretiyle burada uzun zaman kalması ve bu şekilde kan emerek beslenmesidir. Burada -r/ -z değişmesi vardır.

21. Str: “Ağustos böceğinin, kalem ve kaleme benzer şeylerin çıkardığı sesi anlatan bir kelime” (DLT I: 324). *Str*: “One says of sound of a cricket. *Str str etti*: ‘it made the sound of this onomatopoeic; also used as an onomatopoeic fort he scratching of a pen and the like” Okunuşu şüpheli ve hapax bir veridir (EDPT: 843). Burada zımmen ‘cırır böçeği’nden söz edilmektedir.

22. Sunzi: “Pire soyundan bir hayvan. Bunun bit olduğunu sanıyorum” (DLT I: 422). *Sünzi*: “Louse” Okunuşu şüpheli, alıntı ve hapax bir veridir. Clauson sözcüğün Çince olduğu görüşünü belirtir (EDPT: 842).

23. Şuti: “Kırkayak, örümcek, çıyan gibi bir böcek. Öz Türkçe değildir” (DLT III: 218). *Şoti*: “Spider or aniseed” Okunuşu şüpheli, alıntı ve hapax bir veridir (EDPT: 867).

24. Yengeç: “Yengeç. Oğuzca” (DLT III: 384). *Yengeç (lengeç)*: “Crab” (EDPT: 950). *Yengeç*: “Eklem bacaklılardan, birinci ayak çifti iki kıskaç olarak gelişmiş, eti için avlanan, suda yaşayan bir böcek. <* yē:nç- ‘ısırmak, ısırarak parçaları birbirine

katmak. +-ge-ç” (KBS-II: 1120). *Yenç-*: “Isırmak, yere vurup ayağıyla ezmek, dişle ısırarak parçaları birbirine katmak” (DLT III: 435). *Yençi-*: “Isırmak” (DLT III: 303). *Yan*: “Yan, taraf” (DLT II: 19; EUTS: 184). *Ya:n*: “Originally an anatomical term ‘the hip’; hence more generally ‘the side, flank’ of the body or in other contexts” (EDPT: 940). *PTürk*. “jān side: OTürk. *jan* (Orkh., OUygh.); Karakh. *jan* (MK); Tur. *Jan*; Gag. *Jan*; Az. *Jan*; Turkm. *Jān*; Sal. *Jan*; Khal. *Jān*; Mturk. *jan* (Bor.Bad, Abush.); Uygh. *jan*; Krm. *jan*; Tat. *jan*; Bashk. *jan*; Kirgh. *žan*; Kaz. *žan*; KBalk. *žan, žan, zan*; KKalp. *žan*; Kum. *jan*; Nogh. *jan*; SUygh. *jan*; Khak. *nan, çan*; Shr. *čan*; Oyr. *jan, đan*; Tv. *čan*; Chuv. *šom*” (EDAL: 477). *Kaç-*: “Kaçmak, gitmek” (DLT II: 5). *Kaç-*: “To flee, run away” (EDPT: 589). *PTürk*. “KAç- to run away, flee (yбератъ): OTürk. *qaç-* (Orkh., Yen.); Karakh. *qaç-* (MK, KB); Tur. *kaç-*; Gag. *qaç-*; Az. *Gaç-*; Turkm. *qaç-*; MTürk. *qaç-* (Houts., AH, IM, MA); Uzb. *qəç-*; Uygh. *qaç-*; Krm. *qaç-*; Tat. *qaç-*; Bashk. *qas-*; Kirgh. *qaç-*; Kaz. *qaš-*; KBalk. *qaç-*; KKalp. *qaš-*; Kum. *qaç-*; Nogh. *qaš-*; Khak. *xas-*; Shr. *qaš-*; Oyr. *qaç-*; Tv. *qaš-*” (EDAL: 751). Nihayet Süleyman Kaan YALÇIN, “Yengeç’ Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme” (Yalçın, 2018: 396-405) adlı çalışmasında konuyu ele almış ve etraflıca değerlendirmiştir.

25. Zanbı: “Gece öten çekirgeye benzer bir böcek; orak kuşu” (DLT III: 441). Clauson ilk hecenin Çince ‘*ching*’ sözünden geldiğini belirtir. Okunuşu şüpheli, alıntı ve hapax bir veridir (EDPT: 989). Sertkaya, ‘*Zanbı*’nın Çince olduğunu belirtir (Sertkaya, 2009: 22).

Sonuç

Köken ve anlambilimi araştırmacılarında alıntı olan bir sözcüğün, alıntı olduğu fark edilmediğinden, Türk dili yasalarına göre yapısının ve kökeninin izah edilmeye çalışılması, olayın farklı boyutlara taşınmasına sebep olabilmektedir. Köken ve anlambilimi araştırmacıları için bir sözcüğün kökeni üzerinde sonuca varmak bazen çok kısa bazen de hiç beklenmediği kadar süre alabilmekte; kimi zaman ise bütün uğraşlara rağmen tatmin edici bir sonuca varılamamaktadır. Metinlerin çözümlenmesinde en büyük zorluk ise sözcüğün bilim dilinde ‘*hapax legomenon*’ denilen metin içinde ‘*tek kullanımlık*’ sözcük olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda; Divanü Lûgati’-Türk’ün sözvarlığında böcek adı olarak tespit edilen yirmi beş adet sözcük incelenmiş, diğer tanıklı tarihsel sözlüklerle teyit edilmiş, bunların Türk dillerindeki görünümü aktarılmıştır. Böcek adı olan bu sözcüklerden; *arı*, *bi* (böğcek), *bürge*, *çekürge*, *kepelî* (kelebek), *kökegün*, *küye*, *örümçek*, *öyez*, *sakırku*, *sinğek* ve *yengeç* olmak üzere on iki adedinin kuşkusuz Türkçe olduğu; *çadhan*, *muguzgak*, *sirke*, *sunzı*, *şutu* ve *zanbı* sözcükleri olmak üzere altı adedinin alıntı sözcük olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca *muguzgak* sözcüğü hapax, *katkaç*, *sır ~ cırcır böçeği*, *sunzı*, *şutu* ve *zanbı* sözcükleri okunuşu şüpheli ve hapax veriler olarak tespit edilmiştir. *Kümüçe* sözcüğünün aidiyeti şüpheli *kepelî* sözcüğünün ise mahiyeti tam olarak açık değildir; *bars*, *kusgaç* ve *küzküni* sözcüklerine Divanü Lûgati’-Türk dışında bir yerde rastlanmamıştır. *Muguzgak* sözcüğü hakkında Clauson sadece Kâşgarlı’nın verdiği bilgilerle yetinmiş, başka bir yerde rastlanmamıştır. Eserin sözvarlığında, *bi* (böğcek), *çekürge*, *karınça*, *kusgaç*, *öyez* ve *yengeç* sözcükleri Oğuzca, *katkaç* ve *muguzgak* sözcükleri Arguca, *çumalı* sözcüğü ise Çiğilce olarak kayıtlıdır. Bu durum Divanü Lûgati’-Türk’ün sözvarlığında Oğuz Türkçesinin ağırlığına bir delil olarak değerlendirilebilecektir. Ele aldığımız yirmi beş adet böcek adından *arı*, *bit*, *bürge*, *karınça*, *kepelî* (kelebek), *sakırku* ve *yengeç* olmak üzere yedi adedi için müzakereye açık olmak üzere yeni köken önerisi sunulmuştur. Sonuç itibarıyla, Divanü Lûgati’-Türk sadece dil, kültür ve edebiyat tarihçilerimizce değil, akla gelebilecek hemen her konuda ele alınıp değerlendirilmesi gereken kıymetli bir eserdir.

Kısaltmalar

- DLT: Divanü Lûgati't Türk
EDAL: An Etymological Dictionary of the Altaic Languages
EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
KBS: Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü
TDES: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü

Kaynaklar

- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi Yayınları.
- Clauson, S. G. (1966). Three Notes on Early Turkish [=Eski Türkçe Üzerine Üç Not, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten* (1967), s. 1-18.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press.
- Çağatay, S. (1943). Uygur Yazı Dili, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(5), s. 77-88.
- Çeneli, İ. (1975). Divanü Lûgat-it-Türk'te Hayvan Adları, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1973-1975, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 99-122.
- Demir, İ. (2014). Çekirge Kelimesi Üzerine, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, s. 189-200.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the lexicon*, Cilt I, Otto Harrassowitz- Wiesbaden.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gül, M. (2015). Divânü Lugâtî't Türk'teki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme, *İdil/ Sanat ve Dil Dergisi*, 4(15), s. 1-24.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmut. (2006). *Divanü Lugatî't-Türk*, (Çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (2009). Divânü Lûgati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmut'un Divânü Lûgati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, s. 9-38.
- Starostin, S. A. vd. (2005). *An Etymological Dictionary of The Altaic Languages*, Leiden-Boston.
- Sümbüllü, Y. Z. (2018). Türk Kültüründe Bit, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7(16), s. 31-45.
- Tokyürek, H. (2013). Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları, *TÜBAR/ Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 33, s. 221-281.
- Thury, J. (1903). *Behdset-ül-Lûgat, Czimü Csağataj Szotar*. Budapest: Kiadja A Magyar Tudományos Akadémiá.
- Üçok, N. (1943). Filoloji Bakımından Türkler ve Komşuları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(4), s. 7-16.
- Yalçın, S. K. (2018). 'Yengeç' Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: 35, s. 396-405.